

Länsstyrelsen
Västmanlands län

NATURVÅRDSSENHETEN

Ängsö gods och socken, del 1

- Historiskt kunskapsunderlag
- Bebyggelse och markanvändning på Utön

Författare: Clas Tollin

LÄNSSTYRELSENS RAPPORTSERIE

Rapport 2013:14

Titel: Ängsö gods och socken, del 1
-Historiskt kunskapsunderlag
-Bebyggelse och markanvändning på Utön
Författare: Clas Tollin
Naturvårdsenheten
Länsstyrelsen i Västmanlands Län
Diarienummer: 512-2939-05
Kartmaterial: Bakgrundskartor lantmäteriet, dnr 106-2004/188,
Omslagsbild: Detalj av lantmätare Carlstens ägoavmätning från 1684.
Lantmäteristyrelsens arkiv, Riksarkivet, Arninge. T 74:30:2.

Förord

Denna rapport innehåller en översiktlig historik över Engö gods och socken, som utgör större delen av Ängö naturreservat. I rapporten redogörs även för bebyggelse och markanvändning på Utön, d.v.s. bebyggelsen söder om Engö kyrka.

Ett särdrag för Ängö gård är att fastighetsstrukturen i stort sätt är bibehållen sedan medeltiden, vilket är i det närmaste unikt för landet för att gälla en hel socken. Bakgrunden till att fastighetsstrukturen i huvudsak behållits beskrivs i denna rapport. Dessutom saknar Ängö i stort sett sentida eller icke agrara inslag och anläggningar. De äldre periodernas ”årsringar” har därmed inte suddats ut av senare tiders förändringar och rationaliseringar varför historiska förlopp kan avläsas på ett ovanligt tydligt sätt. Genom beskrivningen av Utöns markanvändning och bebyggelse ges en fördjupad bakgrund till förståelsen av landskapet i denna del av reservatet.

Clas Tollin har på Länsstyrelsens uppdrag tagit fram denna rapport och ansvarar för innehållet.

Anna Fridén
enhetschef Naturvårdsenheten

Carl Hanson
naturvårdshandläggare

Innehåll

Sammanfattning	5
1 Inledning	7
2 HISTORISKGEOGRAFISK BESKRIVNING AV ÄNGSÖ	8
2.1 BAKGRUND	8
2.2 TOPOGRAFI OCH NATURFÖRHÅLLANDEN	8
2.3 DEN ÄLDSTA BEBYGGELSEN	8
2.4 MEDELTIDEN	9
Stormän och riksråd	9
GÅRDSRÄTT OCH BORGRÄTT	11
ÄNGSÖ EN LITEN STAT I STATEN	12
2.5 LÄGET VID 1500-TALET MITT	12
Landbougårdar och avrad	12
Få kor och mycket spannmål	13
2.6 LÄGET OMKRING 1680	14
2.7 LÄGET VID 1800-TALET BÖRJAN	15
2.8 LÄGET OMKRING 1900	15
Bebyggelsen	16
3 MARKHISTORIK UTÖN	17
3.1 Utskogen och Utön	17
3.2 Läget vid 1500-talets mitt	17
3.3 Läget vid 1600-talets slut	17
3.4 Fredningssystemet	18
Utmarken	20
Övrigt	20
Övergivna bebyggelse	20
3.5 Utön i början av 1800-talet	20
Övrigt	24
3.6 Läget vid 1900-talets början	24
Övrigt	24
4 KÄLLOR OCH LITTERATUR	26

Sammanfattning

Ängsö socken och Gods har en särställning både genom sin historia och dagens situation. Ängsö var fram till 1690-talet en stat i staten. Sedan 1300-talet hade godset en egen domstol (gårdsrätt) samt rätt till kronans skatter och böter. De underlydande bönderna hade obegränsad dagsverksplikt och godset bildar en egen socken med en egen kyrka som ursprungligen hade byggts och bekostats av riddaren och riksrådet Nils Abjörnsson (Sparre). Efter Karl den XI:s reduktion upphörde godsets juridiska särställning. Det kom dock även i fortsättningen att hålla samman genom att det inrättades som fideikomiss. Ängsö socken var vid 1900-talets ingång unik ur den aspekten att hela socknen fortfarande tillhörde och brukades under säteriet. Endast kyrkoherdebostället redovisades särskilt och låg sannolikt i egen drift. Trots närheten till Västerås och Stockholmsregionen finns få sentida och icke agrara inslag på ön. Vägnetet, bebyggelse, namnanvändning präglas i uttrycken i allt väsentligt av en agrar ekonomi före bilismens, urbaniseringens och massturismens tid. Tack vare ett rikhaltigt historiskt källmaterial och ett förhållandevis lågt exploaterat landskap kan de historiska "årsringarna" följas och göras synliga under de ca 2000 år som människan använt området.

Utön har fått sitt namn av att den låg ut mot Mälarfjärdarna i förhållande till huvudön Ängsö. Sundet mellan öarna grundades upp under tidig medeltid. Utöns bebyggelse är från medeltiden och anlades som nybyggen på Ängsö gårds utmark.

1 Inledning

Följande rapport kan ses som en pilotstudie för en mark- och bebyggelsehistorik över Ängsögodset. Syftet är att erhålla ett kunskapsunderlag för landskapsvård, prioritering av restaurering och skötselåtgärder samt att ge ett underlag för att kunna presentera och beskriva landskapet med dess biologiska och ickebiologiska betydelsebärare för en bredare allmänhet. Eftersom arbetsinsatsen var begränsad till 20 arbetsdagar har studien tidsmässigt koncentrerats till den mer okända äldre historien och rumsligt till den s.k. Utön.

I detta arbete har till största delen primärkällor använts: Främst medeltida diplom, Arvid Trolle och Hillevi Knutsdotter jordebok från 1547 (RA), kartbild och Notarum Explicatio (textbeskrivningen) till två storskaliga lantmäterikartor på Lantmäteriverkets forskningsarkiv i Gävle som fr.o.m. hösten 2008 förvaras på Riksarkivet i Arninge, samt Algot Hellboms excerpter av kronans jordeböcker på Ortnamnsarkivet i Uppsala. Eftersom det till största delen rör sig om icke publicerade källor har tidskrävande texttolkning och transkribering varit nödvändig. Källbearbetningen kommer till nytta vid en eventuell fortsättning av den historiska landskapsanalysen.

Kartöverlägg för tiden 1684 och 1799 i skala 1:10 000 har framställts över hela Utön. Därutöver har ett storskaligt överlägg i skala 1:4 000 gjorts för södra delen av Utön.

Utifrån ovanstående material kan en rad landskapsanalyser göras t.ex. historiska markslagsföljder och analys av äldre linjeelement i form av vägar och hägnader, vilket dock inte inrymts i pilotprojektet.

Vid två tillfällen våren 2005 gjordes en översiktlig fältinventering på Utön. En fältbesiktning och presentation av de huvudsakliga resultaten gjordes för länsstyrelsens natur- och kulturmiljöenheter 3 oktober 2005.

2 HISTORISKGEOGRAFISK BESKRIVNING AV ÄNGSÖ

2.1 BAKGRUND

Feodalismen i Sverige var framför allt en ekonomisk företeelse medan kungen och kronan behöll kontrollen över t.ex. rättsväsendet. Det finns dock några undantag. Ängsö har en unik ställning i den svenska historien genom att där tillämpades en medeltida gårdsrätt. Ängsö representerar således en utvecklad form av kontinental feodal struktur. Därutöver har Ängsös fastighetsstruktur få motsvarigheter i Sverige genom att ön sedan lång tid tillbaka i sin helhet varit frälsejord och tillhört en enda markägare. Bakgrunden till detta går drygt 800 år tillbaka till Kung Knut Erikssons tid (kung 1167-1196).

2.2 TOPOGRAFI OCH NATURFÖRHÅLLANDEN

I likhet med övriga Mälardalen är Ängsö ett sprickdalslandskap som i sin helhet har varit täckt av vatten. Detta innebär att höjder och backar har spolats rena på finare och näringsrika partiklar som efter hand har förts till lägre liggande partier. Den odlingsvärda jorden består därför av leror i dalgångarnas medan högre liggande moränbackar i stort sätt är omöjliga att bruka som åker. De naturgivna förutsättningarna har å ena sidan gett en konstans vad gäller fördelningen mellan inägomark och utmark. Å andra sidan gör den pågående landhöjningen att nya marker stiger upp ur sjön och tidigare sankt strandmarker torkar upp. Detta leder till att det hela tiden förekommer en bebyggelseexpansion som kan illustrera olika kronologiska skikt i dagens bebyggelse på ett sätt som inte är möjligt att iaktta för marker längre in i landet.

Ängsön är således ett ungt landskap. För tusen år sedan var området en skärgård med större och mindre öar och fjärdar. Äldst är den västra och södra delen som ligger över 10-metersnivån med höjder upp till 25 meter. En stor del av ön ligger dock under 5 meters nivå d.v.s. områden som utgjorde grunda vattenfjärdar vid vikingatidens ingång. Möjligen hör namnet Ängsö samman med de stora gräsmarker som blev resultatet av landhöjningen under yngre järnålder och första delen av medeltiden. Området söder om Ängsö slott var länge en egen ö som kallades Utön d.v.s. ön som låg ut mot Mälarfjärdarna. Av nivåförhållanden att döma hade Utön växt ihop med huvudön senast vid vikingatidens slut. Ett liknande förhållande kan gälla byn Tjärn som vid 1500-talets mitt stavades *Tiärö* och 1475 *Tjäder ö* (AToHKjb).

2.3 DEN ÄLDSTA BEBYGGELSEN

Genom nivåförhållanden, fornlämningar och ortnamn kan vi förstå att den äldsta agrara bosättningen var Berg i nordvästra delen av ön. Fyra hundra meter sydväst om nuvarande bebyggelse i Berg ligger ett större gravfält av yngre järnålderskaraktär som domineras av övertorvade runda högar (räa 2:1). Detta är den enda säkra förhistoriska bebyggelsen. Sannolikt är byn Tjärn en dryg kilometer åt norr, liksom övrig bebyggelse på ön, avgärdaenheter till Berg. I

textbeskrivningen till 1684 års karta skriver lantmätaren Jonas Carlsten att Berg var bolby och grund för all bebyggelse på Ängsö. Som stöd för detta hänvisar han bl.a. till att det inte fanns några rågångar på utmarken. Däremot var inägomarken avskild och tillhörig respektive bebyggelse.

”Befinnandes öfver hella Ängsö sochn eller ööh ingen appart skillstaf eller röösegångh utij skogh och uthmarcken himmanden emellan wijdare än allenast huadh de utij odal ägor såsom åker och ängemarcken med giersslegårder till en dehl från hwarandre skilde och sepparerede” (LSA, T74-30:2).

2.4 MEDELTIDEN

De åker och ängsgården som möter på de äldre lantmäterikartorna var således ursprungligen nyodlingar på Bergs utmark. Detta gäller även bebyggelsen vid Ängsö slott. De topografiska förhållandena stöder hypotesen om att själva ängsöbebyggelsen var en avgärdaenhet till Berg. Ängsö slott och kyrka ligger endast några meter högre än den vikingatida strandlinjen,

Rimligen är gårdens etablering strax norr om det tidigare sundet mot Utön en medveten etablering under medeltidens första århundraden. Orsaken till att områdets centrum flyttade från Berg till Ängsö gård är inte klarlagd. Olika förklaringsalternativ kan tänkas t.ex. ett bättre kommunikationsläge, försvarsskäl, eller att produktionsmarkerna läge förskjutits i och med landhöjningen.

Prästgården är en senmedeltida företeelse som inte direkt har att göra med 1300-talets kyrkobygge. I jordeboken från 1547 finns en unik redogörelse för hur prästgården kommit till. Under första tiden efter Ängsö sockens tillkomst fanns ingen särskild prästgård. Däremot fanns tydligen en gårdskyrka, eftersom ägaren till Ängsö gård hade en huspräst (kaplan) boende gården. Denne ingick i gårdens hushåll erhöi sin lön i form av kläder och pengar. Senare under medeltiden, dock oklart när, inrättade Ängsös herre ett permanent prästboställe genom att avsätta lämplig och tillräcklig mark från Ängsö gårds ägor. Prästgården gavs namnet *Åholm*. Både namn och bebyggelse kan dock ha funnits tidigare som ett medeltida nybygge eller avgärdaenhet (AToHKjb).

Sedan tidig medeltid fram till 1800-talets andra hälft har det pågått en bebyggelseförtätning med tillhörande folkökning. Vid slutet av 1800-talet nådde bebyggelse och befolkning sitt maximum och landskapet var utnyttjat över sin naturliga kapacitet.

Stormän och riksråd

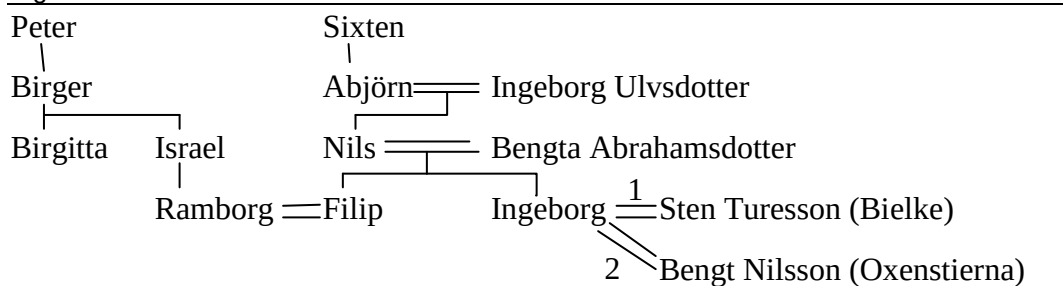
Orsaken till Ängsös särställning vad gäller juridiska och ekonomiska förhållanden har sin grund i det tidiga 1300-talets Sverige.

Ängsös äldre historia har senast sammanfattats av Åke Nisbeth (Nisbeth 1982). Den tidigaste kände ägaren till Ängsö gård var kung Knut Eriksson som vid 1100-talets slut skänkte en egendom *Engseu* till Julita cisterciens kloster (DS 67). Donationen ingår i en rad jordagåvor från Knut Eriksson (k. 1164-96) för att säkra Julita klostrets ekonomiska grundval efter flyttningen omkring 1189 från Viby

utanför Sigtuna. Julita verkar inte ha behållit Ängsö någon längre tid. Nästa gång Ängsö omtalas tillhör det nämligen Riseberga kloster. År 1272 bytte klostret bort en *mansio* (d.v.s. en storgård) Ängsö till riddaren Greger Birgersson som var utomäktenskaplig son till Birger Jarl (DS 558). År 1307 överlät Birger Jarls sonsöner hertigarna Erik och Valdemar Ängsö till Abjörn Sixtenson (Sparre av Tofta) (död 1310). Samtidigt lovade de att gottgöra Gregers son Magnus för hans andel av Ängsö (DS 1554). Abjörn var aktiv i den politiskt instabila tiden vid 1300-talets början. Han var bl.a. drots både till hertig Valdemar och till hans bror hertig Erik. Valdemar och Erik avled på Nyköpings hus 1317 efter att ha fängslats av den tredje brodern kung Birger vid det s.k. Nyköpings gästabud. Abjörn Sixtenssons nära relation till särskilt hertig Erik framgår av att denne 1302 donerade sin storgård Knivsta i Lena socken i Uppland till Abjörn (DS 1749, DS 3966). *Drotsen* ingick i rådet och hade funktionen att vara kungens ställföreträdare när kungen var minderårig eller utomlands. Knivsta omtalas i brevet med det latinska uttrycket *curiam nostra* d.v.s. ”vår (stor)gård”. Knivstagården hade hertig Eriks far kung Magnus Ladulås konfiskerat av en Rörík Algotsson.

Abjörn Sixtensson tvingades av kung Birger att gå i landsflykt mellan 1304 och 1307. Under denna tid fick Abjörn även sina egendomar indragna. Maktförhållandena ändrades dock och 1307 skänkte hertigarna Erik och Valdemar delar av Ängsö till Abjörn (DS 1554, Rosén 1949 s. 117, 156, 157) för att han och hans arvingar fritt skulle kunna disponera och äga Ängsö. Detta blev grunden för Ängsös juridiska och kamerala särställning. Abjörn verkar ha haft åtminstone två huvudgårdar i Mellansverige förutom Ängsö i Ytter-Tjubo härad också Salsta norr om Uppsala.

Figur 1. Släkttabell

Abjörn Sixtensson var gift med en Ingeborg Ulvsdotter (död 1307), som ägde gods i Västergötland och Värmland. (ÄSF s. 84 ff.). Även sonen Nils Abjörnsson (död 1359) tillhörde rikets högsta kretsar. Han föddes på 1290-talet och omtalas som riksråd från 1320 och dubbades till riddare omkring 1322. Liksom sin far var Nils också drots låt vara att det var under en kort period 1335 till 1336. År 1352 blev han lagman över Västmanland och Dalarna. Nils Abjörnsson hade vida kontakter bl.a. verkar han ha varit verksam som kolonisationsföretagare i Norrbotten. Våren 1335 donerade kung Magnus Eriksson Pite älv med alla öar, vatten och infjärdar som ”evig äga” till Nils Abjörnsson. Området hade tidigare odlats upp av Nils (DS 3134). Sannolikt rörde det sig om större kolonisationsföretag där Nils var ett

slags mellansvensk motsvarighet till de nordtyska *lokatores* som ledde kolonisationsföretag i södra Östersjöområdet. År 1349 erhöll Nils andelar i en tomt i Jönköping, vilket rimligen betyder att han även hade intressen i handelsverksamhet i norra Småland (DS 4427). Ängsögodset erhöll även sina långtgående privilegier vars konsekvenser fortfarande är påtagliga i området.

Nils har angivits som Ängsö kyrkas byggherre och har antagits ha bekostat kyrkans målningar (Nisbeth 1982).

Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta) var gift med en Bengta Abrahamsdotter. Nils och Bengta hade två barn. Dottern Ingeborg som var gift första gången med Sten Turesson (Bielke) som dog digerdödens år 1350, och andra gången med Bengt Nilsson (Oxenstierna). Sonen Filip gifte sig med heliga Birgittas brorsdotter Ramborg Israelsdotter. (Rosén s. 40, 41, 46, 164, 167, 169). Flera kända adelssläkter har varit ägare till Ängsö från senmedeltiden och framåt bl.a. Bjälke, Oxenstierna, Trolle, Sparre och från 1700-talets början släkten Piper.

GÅRDSRÄTT OCH BORGRÄTT

Under Gustav Vasas tid förekom s.k. gårdsrätter på kronans slott och gårdar. Detta innebar att det fanns särskilda rättsregler av straffrättslig art för de underlydande. På kronans gårdar fanns s.k. gårdsrätter som behandlade förseelser och rättstvister. Företeelsen var vanlig på kontinenten under medeltiden där den klassiska feodalismen innebar att länsherren till sin vasall delegerade politisk makt, ekonomiska rättigheter och juridisk makt mot att vasallen stödde sin länsherre med råd och dåd. (Ferm 1983 s. 130 f.).

I Sverige var denna juridiska ordning ovanlig. Det förekom dock att enskilda personer som tillhörde konungens råd (riksrådet) kunde ha särskilda gårdsrätter på sina huvudgårdar. Detta gällde åtminstone tre medeltida sätesgårdar: Torpa i Kinds härad i Västergötland, Bergkvara i Kinnevalds härad i Småland och Ängsö i Ytter-Tjurbo härad i Västmanland. Dessa gods hade egna borgrätter som inte bara omfattade de anställda vid sätesgårdarna utan även de landbor (arrendebönder) som bodde i omgivningen. För Ängsö går denna gårdsrätt sannolikt tillbaka till 1300-talets första hälft och Nils Abjörnssons tid.

Ängsögodset utgjorde således en egen rättskrets som var utbruten ur Ytter-Tjurbo härad. Olika tvister och rättsmål togs alltså inte upp på häradets tingsplats utan behandlades på själva sätesgården i den s.k. "Engsö Borgare stugu" En anteckning i jordeboken 1547 lyder:

"Item (dessutom) ligga och förbemålde landbönder på Engsön och i Vederby till ingen tingstad utan till Engsö Borgare stugu, så ofta som tingstimmar äro om året." (AToHKjb 1547).

Den särskilda borgrätten avskaffades av Karl XI enligt ett beslut 21 november 1691. (Klingspor & Schlegel 1877, bilaga 1. s. vii).

ÄNGÖ EN LITEN STAT I STATEN

Ett annat särdrag var att de 32 landborna (d.v.s. arrendebönderna) som var knutna till Ängö säteri inte hade ett fast antal dagsverken i veckan utan hade en obegränsad arbetsplikt. Ängö var även privilegierat i skattehänseende eftersom det redan på 1500-talet var s.k. ypperligt frälse d.v.s. sätesgård och underlydande landbor var helt befriade från ordinarie skatter, den s.k. fodringen och alla extra ordinarie skatter. Fodringen var en stående skatt som infördes på 1400-talet och byggde på böndernas skyldigheter att utfodra kronans hästar.

Därutöver var Ängö i kyrkligt avseende en egen socken, och geografiskt avgränsat till Ängön med omgivande öar och skär samt ett landområde strax norr om Spånsundet.

Sammanfattningsvis kan konstateras att Ängögodset är unikt i Sverige både genom sitt förhållande till de underlydande som till kronan. Historikern Olle Ferm skriver:

”Det feodala elementet har varit särskilt starkt utvecklat vid Ängö. Där hade den adliga borgrätten utsträckt sitt kompetensområde till att omfatta inte bara de anställda vid sätesgården utan även godsets dagsverksskyldiga landbor. Där hade kronan dessutom av sagt sig alla ekonomiska anspråk på de underlydande landborna, som därför var både ekonomiskt och rättsligt underordnade herrarna till Ängö. ...Godset med underlydande bildar en liten stat i staten.” (Ferm 1983 s. 138).

2.5 LÄGET VID 1500-TALETS MITT

Ängö äldre markanvändning kan med hjälp av storskaliga lantmäterikartor i detalj rekonstrueras för tre tidpunkter: 1600-talets slut, sekelskiftet 1800 och 1900-talets början. Bebyggelseutvecklingen och produktionens inriktning kan dock följas längre tillbaka. Tack vare arvskifte 1475 mellan Bengt och Nils Fadersson och Arvid Trolle och Hillevi Knutsdotters jordebok 1547 går det att rekonstruera bebyggelsen samtidigt som vi får kunskap om vad som producerades vid denna tid. På själva Ängön fanns 8 bebyggelseenheter med tillsammans 19 gårdar (familjejordbruk). Störst var byn Berg med 8 gårdar, därefter följde Tjärn med 3 gårdar. Karsbo och Enekullen hade två gårdar vardera. Dessutom fanns ensamgårdarna Backa, Högsholm, Änggrind och det försvunna *Brennetorp. Dessutom fanns 6 torp eller nybyggen.

Landbogårdar och avrad

All bebyggelse tillhörde Ängö gårds ägare. Tillsammans bildade godset en utvecklad ekonomisk helhet. Landbogårdarnas avrad, d.v.s. ränta eller arrende bestod av flera olika produkter. Samtliga enheter gav torrfisk, höns, ägg och ved i avrad. Dessutom gav de spannmål och pengar. Alla gårdar utom de i Berg erlade också smör eller bast i arrende. Förutom leverans av varor skulle alla gårdar göra 3 kvarnresor per år och hålla ett s.k. *fodernöt* åt Ängö gård. Fodernöt var kreatur

som föddes upp av en annan person än ägaren. Detta gällde särskilt landbor som ofta hade detta som en del av avraden. Dessutom tillkom dagsverken, som skulle utgöras 'när det sades till'. Gårdarna hade i stort sätt lika stora ränteskyldigheter utom Högsholm som hade dubbelt så stor avrad som de andra. (AToHKjb). Förutom de egentliga gårdarna fanns det 6 torp eller nybyggen. Torpen var Labbarn, Utön, Skurusund, Dyvik, Stamdalen och Spånsundstorp. För dessa var avraden något mindre. Prästgården Åholm norr om slottet betalade ingen avrad. Förutom själva Ängsön fanns ett antal landbor i Vedby och Blacksta på fastlandssidan.

Enligt 1547 års jordebok var den sammanlagda penningavraden för de underliggande 6 torpen och 18 gårdarna 16 mark och 1 öre penningar.

Varorna fördelade sig på 800 kilo torrfisk, 4 400 kilo spannmål, 97 kilo smör, 92 kilo bast, 44 höns och 440 ägg samt 144 lass ved. Därutöver skulle bönderna hålla 24 fodernöt, göra 54 kvarnresor och dagsverken "när så tillsades". (Morell 1989 s. 330 ff.)

Få kor och mycket spannmål

En förvånandsvårt liten del av avraden bestod av smör, vilket talar för att boskapsskötseln hade underordnad betydelse vid denna tid. Om man antar att en ko räntade ungefär ett lispund (8,4 kg) smör i avrad skulle de underliggande bönderna tillsammans endast ha haft 12 kor (DS 8634). Till dessa ska läggas de 24 fodernöten och ett mindre antal ungdjur. Sannolikt översteg inte nötkreaturen 50 individer vid mitten av 1500-talet. Till korna ska läggas ett antal dragare i form av oxar och hästar. Det förhållandevis höga spannmålsarrendet, sammantaget omkring 440 tunnor, talar för en spannmålsekonomi. Det var vanligt att avraden var lika stor som utsädet, vilket i detta fall skulle innebära cirka 400 tunnland besådd åker. Detta verkar osannolikt mycket om bara Ängsös åker hade räknats in. En jämförelse med 1475 års uppgifter visar att gårdarnas huvudränta i form av spannmåls-, penning- och smöravrad inte hade ändrats särskilt mycket. I arvsskiftet från 1475 omtalas dock inte småposterna som höns, ved och ägg osv eller dagsverken. Möjligen har en höjning av avraden skett under 1500-tallets första hälft.

Det som också är slående är variationen i produkter och det stora inslaget av torrfisk och varor som har skogligt ursprung. Avraden av torrfisk var åtta gånger större än smörräntan men sex gånger mindre än spannmålsvikten.

Figur 2. Ängsös bebyggelse 1547. Förutom huvudgården Ängsö fanns 9 bebyggelseenheter med tillsammans 20 gårdar (familjejordbruk). Dessutom fanns 6 torp eller nybyggen.

Avraden för Utöns torpare såg annorlunda ut. På Utön betalades ingen avrad i spannmål, bast eller fisk. Något som kan förvåna. Däremot hade man avrad i smör, fodernöt, höns och ägg samt ved. När det gäller veden talar 144 årliga lass ved för att det fanns en god tillgång på träd, rimligen gällde detta främst utmarkerna. Det framgår dock inte vilka trädslag det gällde. I avraden ingick även bast. Basten framställdes av innerbarken av främst linden. Det bör således ha funnits god tillgång på lindträd vid denna tid. Namnet Lindeberg på det angränsande Kurön kan vara ett tecken på detta. På 1692 års karta finns flera hampland utmärkta. En del av basten kan därför ha kommit från dessa specialodlingar.

2.6 LÄGET OMKRING 1680

De äldsta storskaliga kartorna över Ängsö är från 1680-talet (LSA T74-30:1, T74-30:2). Särskilt 1684-års karta är intressant genom att den visar markanvändning i form av åker, äng och utmark samt bebyggelsen och fredningssystemet.

Lantmätaren var **Jonas Carlsten** som var ordinarie lantmätare i Västmanland vid denna tid.

Viktor Ekstrand skriver om lantmätare Jonas Carlsten:

”född 1653, son till n:r 1. (Arvid Kjellander) Ord. Landtm. 3 juli 1680 efter Hofvenius. Jämligt K. Bref 4 Dec. 1684 skulle han erhålla tre frihetsår från utlagor, emedan han 2 juli s. år lidit af våld på sitt rustningshemman Berga i Uppland. Upprättade länskarta 1689, samt karta öfver Västerås. Död 1702. bodde på akademiemmanet Pasta i Romfartuna s:n. Gift 1:o med **Sigrid Träbom**; 2:o med **Anna Malmström**. Son se n:r 1074.” (Ekstrand 1896-1903 s. 88).

Sonen **Johan Carlsten** Arbetade vid Ängsökommissionen 1692. Tog lantmätarexamen 1693. E. ord. 1693. Död 1703.

Ängsös bebyggelse vid 1600-talets slut utgjordes för det första av själva sätesgården Ängsö, för det andra av 13 underliggande byar och ensamgårdar, för det tredje av 3 oskattlagda torp samt för det fjärde av Prästgården. Största enheten var byn Berg som bestod av 7 gårdar (hemman), därefter följde Tjärn med 4 gårdar. Karsbo, Högsholm och Enkulla hade 2 gårdar. Slutligen fanns ensamgårdarna Labbarn, Stora och Lilla Näs, Änggrind, Stora och Lilla Utön, Skurusund samt Dyvik. Det sammanlagda årliga utsädet var cirka 186 tunnland. (1 tunnland är 4 900 kvadratmeter). Eftersom åkern odlades i tvåsäte var den totala åkerarealen dubbelt så stor eller omkring 372 tunnland. Sammantaget skördades medelmåttiga år 781 lass hö varav sätesgården ensamt stod för 330 lass. Till dessa ska läggas det hö som skördades från de 13 oskattlagda torpen uppskattningsvis 65 till 130 lass. Ett lass eller sommarlass hö var omkring 212 kilo. Uppskattningsvis krävdes 4 lass för att föda upp en ko över vintern i Mälardalen. Utifrån dessa siffror kunde inte mindre än 200 kor eller motsvarande födas över vintern.

2.7 LÄGET VID 1800-TALETS BÖRJAN

Den mest detaljerade kartan upprättades under åren 1799 till 1822 över hela Ängsögodset inklusive underliggande öar och holmar (LSA T74-30:4).

2.8 LÄGET OMKRING 1900

Ytter-Tjurbo härad karterades 1907 för den äldre ekonomiska kartan den s.k. häradskartan. Ängsö socken var vid 1900-talets ingång unik ur den aspekten att hela socknen fortfarande tillhörde och brukades under säteriet. Endast kyrkoherdebostället redovisades särskilt och låg sannolikt i egen drift. Samtliga socknens 19 1/8 mantal räknades som frälse inklusive Prästgården som räknades för 1/2 mantal frälse. Det normala sedan Gustav Vasas tid var annars att prästgårdarna var av krononatur.

I samband med häradseconomiska kartan ges en detaljerad sammanställning av socknarnas markanvändning och bebyggelse. I början av 1900-talet bestod Ängsö

socken av cirka 2 300 hektar land och drygt 3 000 hektar av Mälarens vatten. Skog och hagmark räknade 1 350 hektar, åkern 820 hektar och den s.k. naturliga ängen knappt 140 hektar. Därutöver fanns byggnadstomter, mossar och kärr, kala berg och vägar som sammanlagt omfattade cirka 35 hektar.

Bebyggelsen

I textbeskrivningen till häradsekonomska kartan namnges 29 bebyggelseenheter. Bebyggelsen var av skiftande slag och storlek. För det första fanns själva säteriet Ängsö med Måholm som kameralt räknades som 3 oförmedlade frälsehemman. Som rå och rörs hemman räknades de sex enheterna Dyvik, Enkulla, Skurusund, Stora och Lilla Utön samt Långholmen. Rå- och rörsenheterna hade en sammanlagd kameral storlek på knappt fyra mantal. Vidare fanns 3 byar och 8 enstaka hemman på sammanlagt 12 ½ mantal. Därtill ska läggas Prästgården som räknades som ½ mantal. Den största byn var Berg vars 3 ½ mantal var fördelade på sju gårdar, byn Tjärn hade tre gårdar på tillsammans 2 ¼ mantal. Minst var ensamgården Hallingsö med 1/8 mantal.

Förutom de mantalssatta enheterna omtalas 11 torp, d.v.s. lägenheter på ofri grund som disponerade ett mindre stycke åker och äng för egen del mot att torparna gjorde dagsverken åt säteriet. Antalet småställen var dock betydligt fler. I textbeskrivningen till häradskartan anges att den del av Ängsö säteri som låg i Ängsö socken bestod av 15 bebyggda gårdar och inte mindre än 71 bebyggda lägenheter d.v.s. torp, backstugor och andra småställen. (Beskrivning till ekon. kartan 1912). Egendomligt nog är inte alla bebyggelser som är namngivna på kartan medtagna i textbeskrivningen. Detta gäller t.ex. småställen som Roligheten, Ryssbo, Olsbo, Lekarbo och Eskilstorp.

Under Ängsö säteri lydde dessutom 6 torp och gårdar i Björksta socken, en gård i Väsby i Valla socken och fyra mindre enheter i Kungsåra socken.

3 MARKHISTORIK UTÖN

Denna undersöknings första etapp omfattar en markhistorik och bebyggelsehistorisk analys av den del av Ängsö som kallas Utön. Nedan presenteras resultatet i form av historiska kartöverlägg och en textbeskrivning.

Under äldre tid delades Ängsö in i fyra delar. Förutom sätesgården Ängsö, Prästgården och byn Berg, var öns utmark indelad i Östra gränden, Norra gränden och Utskogen. Namnen finns bl.a. på 1684 års karta. Gränd betyder i detta sammanhang ungefär; nära liggande bebyggelse - de som är grannar. Norrgränden gränsade till Kurön i öster och Spånsundet i norr. Till Norrgränden räknades enheterna Tjärn, Karsbo, Färgkarstorp, samt någon ytterligare enhet. Östergränden gränsade i öster till Oxkfjärden. Till denna räknades enheterna Näs, Labbarn, Högsholm och Änggrind.

3.1 Utskogen och Utön

Den skogiga utmarken på halvön söder om kyrkan och sätesbyggnaden kallades på 1680-talet Uthskogh. Rimligen hör detta samman med namnen Stora och Lilla Utön. Nedan kallas därför denna del av Ängsö för Utön. En parallell till Ängsös utö är södra delen på Bondarnö norr om Strängnäs. Den södra delen av denna ö som ligger ut mot Grönsöfjärden kallas också Utö och vid dess östra strand ligger det medeltida stenhuset Utöhus.

3.2 Läget vid 1500-talets mitt

Ingen av Ängsös arrendegårdar men fyra av torpen (nybyggena) låg på Utön vilket kan tolkas som att denna del av Ängsö fick en bofast befolkning först under 1500-talets första hälft. Så är dock inte fallet eftersom bl.a. bebyggelsens namn talar för medeltida etablering. Såväl efterleden –bo på fyra bebyggelser som förleden i Lekare- och Ryss- (röjning) är vanliga medeltida ortnamnselement. Sannolikt låg det försvunna Brennestorp på Utön och redan 1475 omtalas Dyvik, Stamdalen och Utön som arrendegårdar under Ängsö. De kan således ha funnits flera bebyggelseenheter under äldre medeltid som slogs ut i samband med digerdöden och den efterföljande agrarkrisen.

Den låga produktionen under det sena 1400- och 1500-talet på Utön avspeglas av arrendet. Vid 1500-talets mitt gav torparna inte någon spannmål, torrfisk eller bast i avrad, dessutom slapp de göra kvarnresor. Däremot skulle de ge ägg, höns och ved, samt hålla var sitt fodernöt åt godsägaren.

Inte heller vid 1400-talets slut gav utöbrukarna något spannmålsarrende och endast obetydlig smörränta.

3.3 Läget vid 1600-talets slut

Sedan 1500-talet hade Utöns bebyggelse vuxit både i storlek och i antal. På 1680-talet hade de tidigare torpen blivit mantalsatta hemman och det hade tillkommit flera enheter.

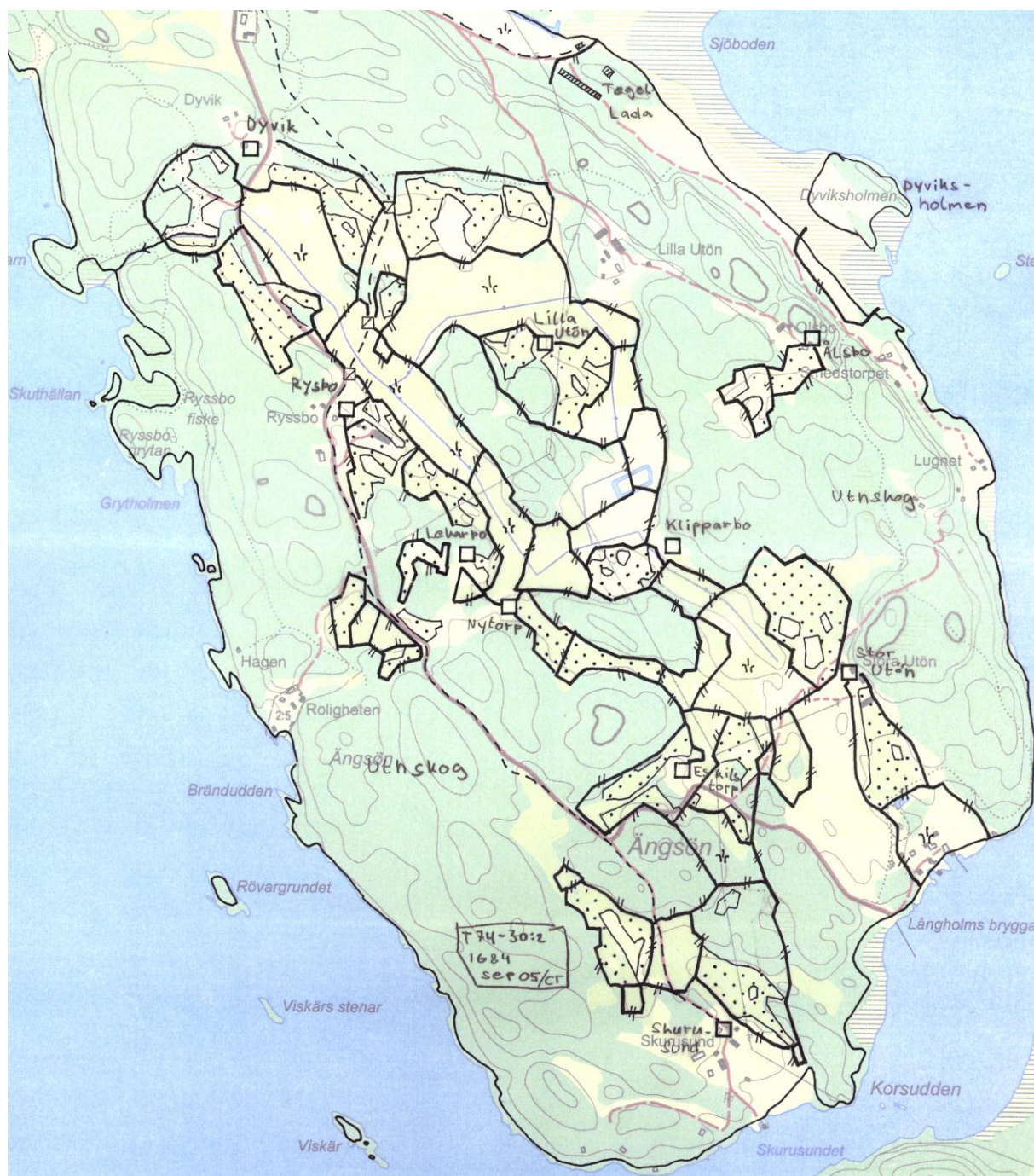
I de små sprickdalarna på Utöns inre fanns ett tiotal bebyggelseenheter vid 1600-talets slut. Det var ensamgårdarna Stora Utön, Lilla Utön, Skurusund och Dyvik. Dessutom hade det tillkommit 6 dagsverkstorp nämligen Ryssbo, Lekarbo, Klipparbo, Olsbo samt Nytorp och Eskilstorp. Åkern brukades i tvåsäde. Detta innebar att cirka hälften av åkern besåddes varje år medan hälften låg i träda. Stora Utön var störst och besådde årligen 4 ½ tunnland åker. Åkern betecknades dock som svag. Skurusundet var minst av gårdarna med 3 tunnland årligen besådd åker. De sex dagsverkstorp var ännu mindre. Några exakta uppgifter finns inte i textbeskrivningen men av kartbilden framgår att de var mellan en tredjedel och hälften så stora som de skattlagda gårdarna. Vid 1600-talets slut kan den sammanlagda åkern på Utön beräknas till cirka 54 tunnland varav 27 årligen besåddes.

Ängarnas avkastning var blygsam och varierade från Skurusunds 9 lass hö till Dyviks 14 lass. I de senare ingick även slåttern på Dyviksholmen i Söderviken i öster. Höet karakteriserades som sälting och starrhö d.v.s. det kom från sankar ängar med inslag av sältingsgräs och starr. Höavkastningen på Utöns ängar uppgick vid 1600-talets slut totalt till cirka 70 lass under medelmåttiga år. Det fanns även en del ängar utan tillhörande bebyggelse. Längs den sydvästra stranden i dalgången mellan slottet och Söderviken, d.v.s. Grisfjärdens innersta del, låg t.ex. den stora Drängängen som brukades under sätesgården.

I Mälardalen brukar man räkna med att det behövdes cirka 4 lass hö för att hålla en ko över vintern. Detta innebär att gårdarna på Utön kunde föda 2 till 3 kor samt några smådjur under vintern. Ängsmarkens areal angavs inte på 1684 års karta. En ungefärlig avkastning på svaga ängar var ett lass per tunnland. Den sammanlagda ängsarealen skulle då ha varit cirka 70 tunnland vilket även stämmer ganska bra med kartbilden. Drängängen längst i norr är då inte medräknad.

3.4 Fredningssystemet

Alla enheterna hade minst två små särhägnade åkergården eller vretar. Ofta sammanföll hägnaderna med åkermarkens avgränsning vilket skapade små trånga gårdarna som inte liknade det gängse uppländska mönstret där ofta en bit av intilliggande moränbackar tas in i gårdet. Orsaken till att så många hägnader följde åkerns avgränsning är inte klarlagd, men senast under 1700-talets andra hälft hade åkermarkshägnaderna flyttats ut så att gårdarna även omfattade en del skogsmark. Även ängarna var ofta snävt inhägnade men innehöll ibland en del backar (impediment). Det redovisade fredningssystemet innebar att det krävdes ovanligt och tillsynes onödigt långa gärdesgårdar i förhållande till inägornas areal. Orsaken till att ängarna inte hägnades tillsammans med åkern var troligen att de utnyttjades som beteshagar när höslåttern var klar. Lantmätaren noterar särskilt att först efter det att ängarna hade slagits och öppnats för efterbete kunde kreaturen få något mer att äta. I Notarum Explicatio omtalas även att åker och äng var fulla med sten och planterade ekar.

Figur 3. Markanvändning Utön 1684 I de små sprickdalarna på Utöns inre fanns ett tiotal bebyggelseenheter vid 1600-talets slut. Den sammanlagda åkern på Utön beräknas till cirka 54 tunnland varav 27 årligen besåddes.

Utmarken

Mellan de inhägnade sedimentjordarna med sin åker och äng låg utmarken den s.k. Utskogen. Denna var mager och bestod till stor del av berg och klippor.

Mulbetet på utmarken var dåligt och kreaturen sades lida stor brist på sommarföda till dess ängarna kunde öppnas för efterbete. Söder om gården Stora Utön och vid Skurusund fanns dock en del bättre sedimentjordar tillgängliga för betesdjuren.

Övrigt

Två vägar berörde Utön. Den norra löpte österut genom skogen och Drängsängen ned till en större tegellada vid den dåvarande stranden av Grisfjärden. På backen nordöst om tegelladan är en fyrkantig byggnad utmärkt möjligen en tegelugn. Ytterligare en liten byggnad finns i Drängängens östligaste del. Troligen är det ett båthus. Den andra vägen överensstämmer delvis med dagens väg till Skurusund. Vägen tar sin början vid en grind i hägnaden 200 meter öster om nuvarande Klockartorp. Den fortsatte sedan söderut i skogen öster om Dyvik och passerade genom tre grindar i gårderna mot Ryssbo. Sträckan mellan Ryssbo och Skurusund sammanfaller nästan helt med dagens sträckning. Endast några smärre kurvor har rätats ut.

Övergivna bebyggelse

Dyvik, Olsbo, Stora Utö, Ryssby och Skurusund har i stort sätt behållit sina tomtlägen även om bebyggelsen ”kasat” runt en del. Flera andra av 1600-talets bebyggelselägen är idag övergivna. Detta gäller Eskilstorp, Nytorp, Lekarbo och Klipparbo som helt har försvunnit. Lilla Utöns bebyggelse har flyttat. På 1680-talet låg den 250 meter längre åt sydväst. Tidpunkten för flytten är inte känd men det måste ha skett före sekelskiftet 1800. Intressanta kulturlager som omfattas av Kulturminneslagens 2:a kapitel finns troligen i anslutning till de övergivna tomterna

3.5 Utön i början av 1800-talet.

I början av 1800-talet hade Utön nått sitt mognadsstadium när det gäller bebyggelse och markutnyttjande. Samtliga av 1680-talets 10 torp och gårdar fanns kvar. I anslutning till Ryssbo, Lekarbo, Eskilstorp och Skurusund hade nya torp eller gårdsbruk tillkommit. Dessutom hade tre mindre bebyggelser etablerats. Det var Roligheten på västra sidan samt Smedens boställe (nuv. Smedstorp) och Lugnet på östra sidan mot Grisfjärden. Utvecklingen kan följas med hjälp av kronans jordeböcker. (På språk och folkminnesinstitutet i Uppsala finns en omfattande excerptsamling av kronans jordeböcker från olika tider.)

Gårdarna från 1600-talets slut var i början av 1800-talet mantalssatta rå- och rörs hemman. Stora Utön räknades åtminstone från 1715 som 7/8 mantal frälse, Lilla Utön och Skurusund som 1/2 mantal frälse. Vid Skurusund tillkom senast i början av 1800-talet det oskattlagda torpet Skurusundstorp. Dyvik räknades som 1/8 mantal frälse.

1600-talstorpen Klipparbo, Olsbo, Nytorp, Ryssbo och Lekarbo dyker upp i alla mellanliggande jordeböcker och redovisas som skattlagda torp 1824.

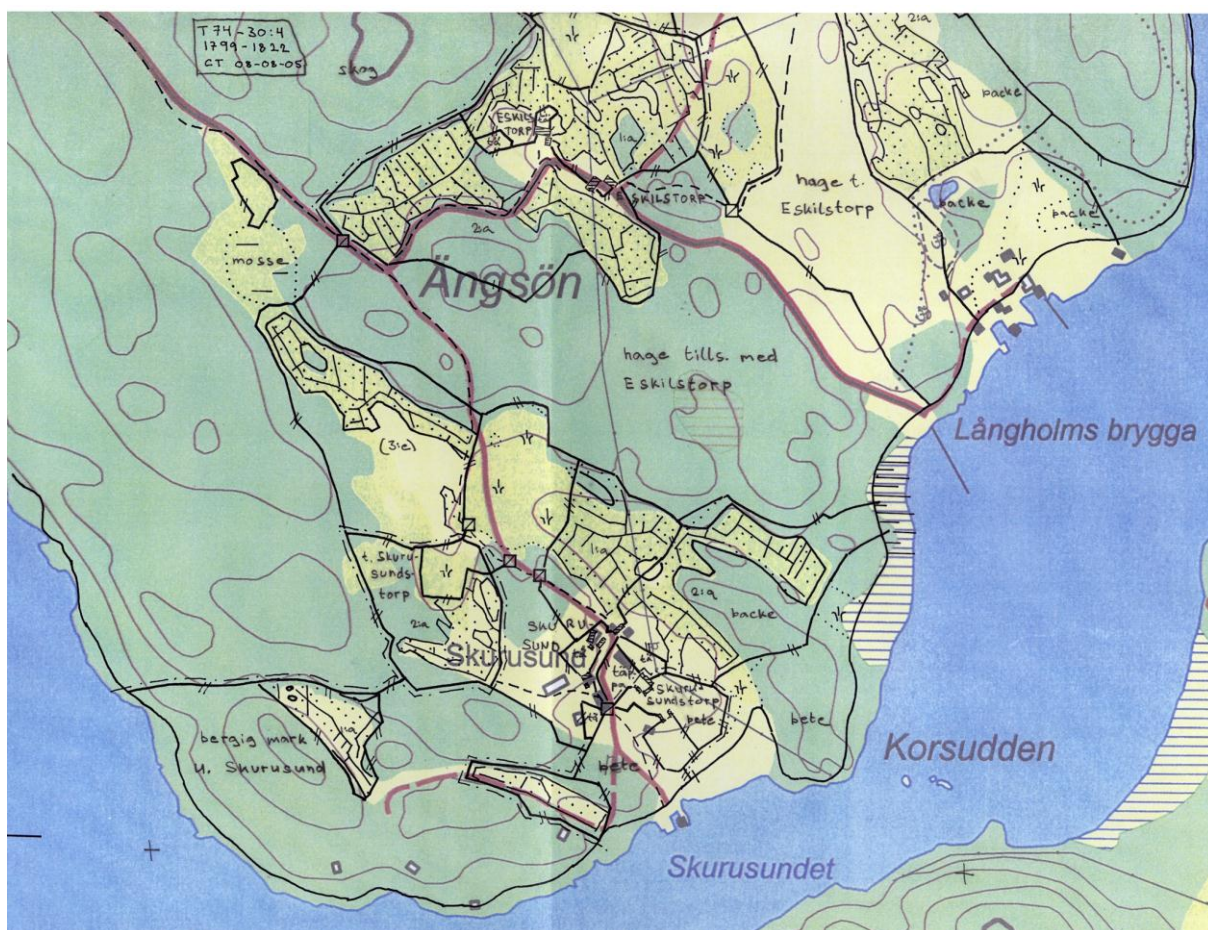
Vad gäller torpet Roligheten är läget mer oklart. Bebyggelsen fanns inte på 1680-talet men var upptaget som ett oskattlagt torp i jordeboken 1715. Det saknas dock i jordeböckerna för 1760 och 1825, men finns med på kartan från omkring 1800. Sannolikt var det öde under några decennier på 1700-talet. Något liknade gäller torpet Lugnet som fanns vid 1600-talets slut och början av 1700-talet men är inte upptaget i jordeböckerna 1760 och 1824. Det redovisas åter på kartan omkring 1800. Även i detta fall kan man anta att bebyggelsen hade legat öde under en period.

Åkerarealen ökade betydligt under 1700-talet lopp främst genom att den befintliga åkern hade utvidgats på omgivande markers bekostnad. Några mindre vretar hade också tagits upp på utmarken t.ex. väster om Skurusund och runt de nya torpställena. Den totala åkern på Utön kan uppskattas till cirka 110 tunnland. Ängen hade förändrats mindre och dominerade ännu de sankt sedimentmarkerna. Den totala ängsarealen var cirka 67 tunnland. Dessutom ingick cirka 10 tunnland äng på holmar och skär. Utifrån beskrivningen till kartan från 1799-1820 (LSA T74-30:4) erhålles följande uppskattning om åkerarealen fördelad på 15 större och mindre bebyggelseenheter: (ett tunnland = 32 kappland)

	Åker (tunnland: kappland)	Äng (tunnland: kappland)
Stamdalen + Klockarbolet	8:7 $\frac{3}{4}$	5:5
Dyvik, Östra gårdet (Hemängen)	7:13 $\frac{3}{4}$	4:7
"- , Västra gårdet	8:16	6:4 (m. Klipparbo) 2:18 (Dyviksholme)
Lilla Utön	8:8 10:11	17:3 $\frac{1}{2}$ (4 ställen)
Ryssbo torp (3 gården)	9:12	6:3
Roligheten (en täppa)	- :13 $\frac{1}{2}$	
Lekarbo	6:1/3	3:4
Olsbo (3 gården)	6:3	2:11
Klipparbo	5:15	4:30
Nytorpet	5:17	3:6
		1:1 (på holmen)
Eskilstorp	8:10	1:3, 5:21 $\frac{1}{2}$ (på Hummelskär)
Stora Utö (3 gården)	13:26	10:23 $\frac{1}{7}$
Smedens boställe	-:7 $\frac{1}{4}$	
Lugnet	-:13 $\frac{1}{2}$	
Skurusund	7:10 $\frac{1}{2}$	4:3 $\frac{1}{2}$
Skurusundstorp	3:21	-:25
SUMMA	110 tunnland åker	77 tunnland äng varav

cirka 10 tunnland utanför
Utön

Landskapets rumsliga struktur präglades av de många hägnaderna. Fredningssystemet bestod år 1800 av ett 60-tal mindre åker- och ängsgården. Ingen gemensam gärdesläggning mellan enheterna verkar ha förekommit. I flera fall hade åkern hägnats så att bitar av utmarken införlivades i gårderna. Vid bebyggelsen förekom dessutom en eller två inhägnade täppor. Troligen rör det sig om kålgårdar för grönsaksodling. Några humle- eller (frukt)trädgårdar omtalas inte. För några enheter var åkern uppdelad i tre likstora gårdar, som lantmätaren har markerat med olika färg. Troligen förekom tresäde på vissa enheter. Detta trädssystem är mycket ovanligt i Uppland och om det förekom på Ängsö måste det ha beordrats av ägaren.

Figur 4. Det storskaliga kartöverlägget tillåter att alla byggnader, hägnader och åkertegar ritas ut. Vid Skurusund finns två täppor och en rad små hagar och vretar som tillhör Skurusundstorp.

Utmarken hade minskat betydligt genom att inägomarken hade införlivat vissa skogspartier. Dessutom hade en hel del utmark blivit beteshagar. Kvarvarande utmarker i norr, väster och öster var markerade som skog av lantmätaren.

Övrigt

Tegelladan och byggnaderna vid östra delen av drängängen var borta år 1800. Vägen till Skurusund hade vid denna tid fått en västligare sträckning över Dyvik och Ryssbo. Det fanns även en östlig väg som via Lilla Utöns nya tomtplats och Stora Utön till Långholms brygga. Från denna väg fanns stickvägar till Olsbo Klipparbo och Eskilstorp

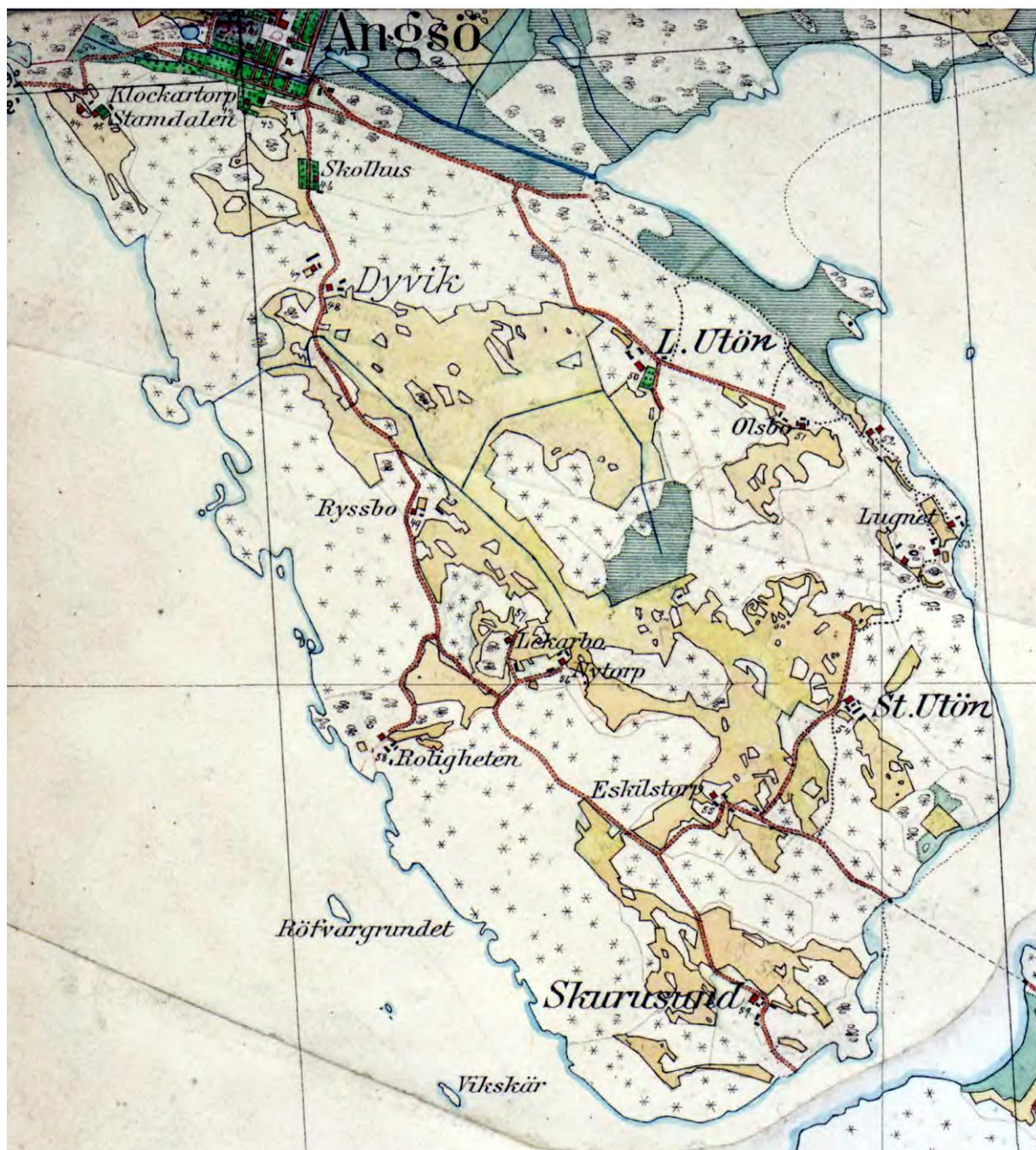
3.6 Läget vid 1900-talets början

Vid början av 1900-talet hade en del bebyggelse försvunnit; detta gällde för Klipparbos två gårdar, den ena gården vid Lekarbo, Ryssbotorp och Skurusundstorp. I stället hade några mindre lägenheter tillkommit vid Smedstorp och Lugnet. Den största förändringen i markanvändning var att åkern nådde sin maximala utbredning genom att de stora centrala ängsmarkerna i områdets inre del hade förvandlats till åker. Ingen av de äldre åkrarna hade övergivits. Av ängen återstod endast de sankaste delarna, dels ett område norr om Klipparbo dels Dyviksholmen och några strandmarker.

På utmarken har lantmätaren markerat ett jämt raster av trädsymboler. Barrträden dominerar med det finns några mindre områden med lövträd. Detta gäller t.ex. udden mot Skurusundet, marken norr om torpet Roligheten, söder om Lugnet och väster om Dyvik. Även i området kring det tidigare tegelbruket dominerade lövträd.

Övrigt

Ett skolhus med tillhörande trädgård hade anlagts vid vägen två hundra meter norr om Dyvik.

Figur 6. Häradsekonomska kartan från omkring 1900 visar betydligt fler byggnader och småställen än vad som framgår av tillhörande textbeskrivning. Sannolikt hade markutnyttjandet nått vad som var maximalt möjligt för en uthållig agrarproduktion. Under 1900-talets första hälft sjönk också befolkningen kraftigt.

4 KÄLLOR OCH LITTERATUR

AtoHKjb = Arvid Trolle och Hillevi Knutsdotter jordebok s. 23-30. 1547. EA RA.

DS = Diplomatarium Suecanum, Stockholm 1829-.

EA = Engöarkivet, Riksarkivet.

Ferm, O. *"Feodalism i Sverige. Högrälsets gårdsrätter under medeltiden och 1500-talet"*. HT 1983.

Ferm, O. *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt –geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning.* Riksantikvarieämbetet 1990.

GiOV = Gillingstam, H. *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden.* Stockholm 1952-53.

HT = Historisk tidskrift 1881-.

Klingspor, C. A. & Schlegel, B. *Svenska slott. Engö.* Stockholm 1877.

KVHAA = Kungliga Vitterhets, Historie och Antikvitetsakademien.

LSA= Lantmäteristyrelsens arkiv, Riksarkivet, Arninge.

Nisbeth, Å. *Ängö kyrka och dess målningar.* Antikvariska serien 33. KVHAA. Stockholm 1982.

Ranecke, J. "Till frågan om Ängömålningarnas datering". Fornvännen 1984:2.

RA=Riksarkivet

Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering.

Rosén, J. *Kronoavsöndringar under äldre medeltid.* Lund 1949.

Samuelsson, G. *I godsets skugga? Frälsebonden på Ängö. Familj och arbete 1700-1880.* Studier i stads- och kommunhistoria 26. 2004.

SOFI = Språk och folkminnesarkivet i Uppsala.

Äldre ekonomiska kartan den s.k. Häradskartan, bladet Ytter-Tjurbo härad, 1907.

Beskrivning till konceptkartan öfver Ytter-Tjurbo härad. Upprättad i Rikets allmänna kartverk år 1912.

ÄSF = Äldre svenska frälseätter.

Ingår i Länsstyrelsens rapportserie
ISSN 0284 - 8813

Har du frågor, önskar fler exemplar m m, kontakta
Länsstyrelsen i Västmanlands län 721 86 Västerås

Tel 021-19 50 00 | Fax 021-19 51 35 | E-post länsstyrelsen@u.lst.se
www.vastmanland.lst.se